

EURİPİDES'İN "BAKKHALAR" OYUNUNDA KADININ DİONİZİK İMGELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON WOMAN'S DIONYSIAN IMAGES IN EURIPIDES'S "BACCHAE"

Gizem ÖZCAN*

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi, Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Yüksek Lisans Programı, Aydın ORCID ID: 0000-0002-9841-8557

Yazışma Adresi:

Gizem ÖZCAN
E posta: gizemsuzcann@gmail.com

Gönderim Tarihi : 18 Ekim 2019
Kabul Tarihi : 19 Aralık 2019

ÖZ

İnsanlık tarihi bir tür karşıtlar tarihidir. Bu karşıtlıkların temelinde "ölüm-doğum", "bir-çok", "dişil-eril" gibi karşıtlıklar yatar. İnsan yaşam boyunca, dünyayı, kendi varlığını ve başka varlıkları anlamlandırma ihtiyacı duymuş olan; ölümün belirsizliği ile yaşamın belirlenmiş yapısı arasındaki gerilimde hayat bulan yegane varlıktır. Yaşamın ikili yapısında sürdürülen bu anlamlandırma gereksinimi tarihin başlangıcından günümüze kadar aktarılan bir bilgi birikimini de bize sunar. İnsan her ne kadar münferit bir yaşam sürse de kendinden önce olan olay ve olguları, bir sonraki nesle aktarma ve dolayısıyla insanlığın devamlılığını sürdürme güdüsü ile doğar. Mitoloji de günümüze kadar süregelen insanlığın zamansızlığında etkinliğini sürdüren bir öğreti olagelmıştır. Mitoloji aynı zamanda simgesel ve imgesel anlatımıyla birlikte, karşıt kutuplar arasında bir köprü görevi de görür. Doğada sabit olan bir şey yoktur. Herakleitos'un da belirttiği gibi, her şey değişim ve dönüşüm halindedir. Var olan her şey bu temel gerilim üzerine kuruludur.

Anahtar Kelimeler: Bakkhalar, Kadın, Dionysos, Doğa, Tahakküm.

ABSTRACT

The history of humanity is a kind of history of opposites. The basis of these contradictions lies in the contradictions such as "death-birth", "one-many", "feminine-masculine.. Throughout life, man has felt the need to make sense of the world, his own being and other beings; It is the only entity that comes to life in the tension between the uncertainty of death and the determined structure of life. This necessity of meaning, which is maintained in the dual structure of life, presents us with an accumulated knowledge from the beginning of history to the present day. Although man lives an individual life, he is born with the motive to transfer the events and phenomena that preceded him to the next generation and thus to maintain the continuity of humanity. Mythology has been a doctrine that continues its effectiveness in the timelessness of humanity that has survived to the present day. Mythology also serves as a bridge between opposing poles, along with symbolic and imaginary narration. There is nothing fixed in nature. As Heraclitus states, everything is in a state of change and transformation. Everything that exists is based on this fundamental tension.

Keywords: Bakkhas, Woman, Dionysus, Nature, Domination.

Atıf için (How to cite): **Özcan G.** Euripides'in "Bakkhalar" Oyununda Kadının Dionizik İmgeleri Üzerine Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi 2019;1(2):64-69.

GİRİŞ

Ölüm-doğum karşıtlığının ortaya çıkardığı bir diğer karşıtlık da dişil-eril karşıtlığıdır. Kadın doğum ile bağlantısı sebebiyle ölümlerle de bağlantılı olacaktır. Ölümün belirsizliği korkuyu ve dolayısıyla tahakkümü doğurur. Nietzsche ölüm ve hakikat bağlantısını şu sözlerle dile getirir:“ Mitolojinin tüm sahası, gerçeğin son sırrını söylemek istediğinde bütün gizemli belirsizliği ile tekrar tekrar sezdirildi; hakikat ölümdür veya sonunda ölümlerle bitecek bir tutkuyla arzulan başka bir şeydir.”(Nietzsche, 2010).

Ölüm bilinmezliktir, belirsizlik ve bilinmezlik de korkulara kaynak oluşturur. Bu nedenle insan belirsizliğe sınır çizmek, onu biliniyor kılmak ister. Kültür de sınırlandırılmış değerler üzerine inşa edilmiştir. Eril hakimiyet arzusu, kültürü oluşturan sınırlandırma edimiyle işler. Kadın üzerine kurulmuş bu ikincil doğa kendi içinde kadını ikincilleştiren bir paradoksa dönüşür.

Euripides'in "Bakkhalar" tragedyası, doğa-kültür dikotomisi temelinde, kadının doğayla olan benzerliğini ele almış önemli bir yapıt olarak karşımıza çıkar. “ Kadınlar, sezgisel ve ruhanidirler”(Eldeniz, 2014). Ruh ve sezgi doğaya aittir ve kutsaldır, bilgiye indirgenemezdir; çünkü bilgi, sınır çizerek belirlemek anlamına gelir. İnanç da sezgi üzerine kuruludur. Tragedyada yer alan Dionysos'un bir bedene ait olmayışı, aksine ona sahip oluşu betimlenmiş, bu bağlamda kadın ve erkek ilişkisi de metaforik olarak serimlenmiştir.

Bakkhalar, Dionysos ile kadınların, doğa ile de tanrısallığın arasında bir köprü kurmamıza yardımcı olur. Bu nedenle “ Bakkhalar okunurken aslında kutsal bir seremoninin izdüşümünü okuduğumuz unutulmamalıdır. Dionysos'un önemi, ölüm

ve yeniden doğum tanrısı olmasından gelir” (Dilmen, 2001).

Tragedyada Dionysos Metaforlarının İzdüşümü

“Toprak yahut Semele, uzun kış uykusundan uyanır uyanmaz Zeus'tan gebe kalır. Bu birleşmeden Baccho doğmaya başlar. İlkbaharda şu yürüyünce tanrı tomurcuklarda kendini gösterir. Güneş toprağı kasıp kavurduğunda bulutlar Baccho'yu sorar. Çitler, kaynaklar ve yağmurlar, yani Nymphalar ve Naiadeler asmayı öldürerek besler ve büyütürler. Üzümlerle koparılan tanrı özünü maddeden sıyrabilmek için birçok eziyete katlanır. Parça parça edilir, ayaklar altında ezilir ve küplere hapsedilir. Böylece Dionysos özünü insanlara verebilmek için İsa gibi ıstırap çeker.

Kudreti maddeden arınmanın verdiği özün gücüyle artar ve şarapla kendini insanın damarlarına bırakır. Şarabın girdiğı her yere Dionysos da girer.”(Dilmen, 2010).

Oyun, Dionysos'un kendini tanıtmamasıyla başlar. Zeus'un yıldırımlarıyla Semele toprağına bağlanır ve Semele'den göğeyi çıkan asmanın etrafını, doğayı sararak göğeyi yükselmesi teması vardır. Bu yükseliş, bedenden ruha yönelişi, eril kültürden dişil doğaya yöneliş olarak, annesinin ölümüne doğan Dionysos'ta açığı çıkaracaktır. Dionysos, yaşama kaynak veren ışığın, yaşamın yaratıldığı, toprakla ani bir temasla doğan tanrı olarak belirir. Dionysos doğduğu yer olan Thebai topraklarına döner ve annesi Semele'nin ölümünü kendi bedeninde dişil bir maske ile sembolize eder. Semele'nin ölümü, Dionysos'un doğumunu oluşturur. Orphik inançta tüm gizlerin saklandığı ve mayalandığı toprak, yeniden doğumu Dionysos'ta açığı çıkarır.

“Dünya üzerinde bir tanrı gibi var olabilmek için korolarımı topladım, dinimi,

ayinlerimi öğrettim, şimdi kendimi Helenlere tanıtmak istiyorum.”(Euripides, 2001).

Dionysos'un şehre gelişi narin bir beden içinde “çiçek çelenkleriyle süslü zarif arabasını çeken panter ve kaplanlarla”(Nietzsche, 2005) ifade edilir. Bu durum “insanlar arasındaki zorunluluk ve keyfiyeti belirleyen, sınıflara özgü tüm sınırların” kaybolmasına neden olur: “köle, özgür adamdır, soylu ile alt sınıftan biri aynı Bakkha korolarında bir araya gelirler.”(Nietzsche, 2005). Sınırları belirleyecek bir ölçüt kalmamıştır. Doğa içinde herkes doğanın ruhunun bir parçası olur ve “dünyanın ahengini”; doğayla bir olma ve tamamlanma duygusunu yaşarlar. Nietzsche bu durumu şu sözlerle açıklar:

“Bu yan yanalık Hellenizmin zirvesini simgeler: Başlangıçta sadece Apollon Helenlerin tanrısıdır ve onun gücü Asya'dan gelen güzel Dionysos'u, en güzel kardeşlik birliğini oluşturabilecek kadar ölçülü kılmıştır. Helen ruhunun inanılmaz idealizmi en kolay burada anlaşılır: Basit dürtülerin zincirinden en kaba biçimde kurtulmak, belli bir zaman diliminde tüm sosyal bağları koparan, şehvetli bir hayvan yaşamı demek olan Asyalıların doğa kültüründen, dünyayı kurtaran bir şenlik, ilahi bir gün ortaya çıkmıştır. Onların ruhunun tüm yüce duyguları, sefahat aleminin idealleşmesinde açığa çıkmıştır.” (Nietzsche, 2005).

Dionysos, Thebai'ye gelişini ve öğretilerinin keskinliğini şöyle dile getirmektedir: “Hellen topraklarında Bakkhalar'ın keskin çılgınlıklarıyla çınlattığım kadınların çıplak vücutlarını ceylan postlarıyla sarıp sarmalayıp ellerine thyrso's'u, sarmaşıklı asayı verdiğim ilk şehir Thebai oldu.”(Euripides, 2001). Bu ifade bir çok metafor barındırır. Sarmaşık ve asa, dünyayı bilgiyle ayırmış, sınırlandırmış eril akla karşı, ruhun ve sezginin belirsiz ve aynı

zamanda kapsayıcı yapısını resmeder. Sınırlandırılmamış bütünlük dişil bir tanrısallık barındırır. Bedene tâbî olmayan bu sınırsızlık kadın bedeninin çıplaklığında simge bulur. Kadın tüm verilmiş niteliklerden âzâde, kendiliğinde bir tanrısallık nitelik barındırır. Bu tanrısallığın bir kılıfa ihtiyacı yoktur. Eril tahakküm imgelemi burada, sırtlarına attıkları ceylan postlarında simgelenir. Ceylan burada zayıflık betimlemesi için kullanılmıştır. Salt özlerine ulaşan Bakkhalar vücutlarından zayıflık niteliğini ayırıp bir şal olarak kullanmışlardır. Erkek aklın oluşturduğu kültür içinde de kadının “ahlâk” örtüsü altına tahakküme alınması da tanrısallık doğalarını örten ceylan postunda açığa çıkarılır. Grekçe yazılmış olan tragedyada kadının bir “aletheia” varlığı olduğu vurgulanmak istenir. “Aletheia” kavramı kökeninde lethe (yun., unutmak) kelimesinin “a-” olumsuzluk ön-ekiyle olumsuzlanması yoluyla oluşturulmuş ‘unutulmuş, saklanmış olanın açığa çıkarılması’ anlamına gelir.” (Peters, 2004). “Kelimenin türediği “lethe” kavramı aynı zamanda Antik Greklerde ruhun ölüm sonrası yaptığı yolculuktan metaforik izler taşır” (Atahan ve Aşkın 2017).

“Dionysos, annesi Semele'den ona benzer olarak doğmuştur. Yumuşak huylu ve narin yapılıdır.” (Euripides, 2001). Dolayısıyla Dionysos dişil bir tanrısallık barındırır. Aynı zamanda Bakkhalar da dağlara benekli av hayvanlarının postlarıyla çıkarak içinde saklanmış olan avcılarını ortaya çıkarırlar. Dionysos ile esrik hale gelen kadın bedeni av olmaktan sıyrılıp avcı konumuna geçer. Nietzsche'ye göre de doğaya yönelmek, hakikatin üzerindeki sanrı örtüsünü kaldırıp, yaratmanın ardındaki “isteme” olgusunun açığa çıkmasını sağlar. Bu da Bakkhalara güç istencinden ziyade kendi başlarına bir “güç” ilkesi olmayı öğretir. “Dionysos esrimesinde, narkotik

heyecanlardaki “ruh-gam”larının delice koşturmasında veya bahar dürtülerinin uyanmasında doğanın gücü en üst düzeye ulaşır.”(Nietzsche, 2005). “Dionizik durumda kişilerarası, kişiyle şeyler, kişiyle tabiat arasındaki sınır yok olur. Herkes, her şeyle bir olmak, bir an olsun tabiat anayla bir olmak ister. İnsanın ve insanla tabiatın barışmasında, insan kişi olmaktan çıkar; ne adı, ne soyu kalır; bu durumda sırf var olan canlı bir yaratıktır.” (Kuçuradi, 1966) . Tanrısal olanla bir olma etkinliği, “Bakkhalar” tragedyasında kadınların da tüm korkularından sıyrılması, kabuklarından soyunup özgürlüklerine kavuşmasında ifade bulur. Salt Öz’e kavuşmak, bedenli olmanın ötesine geçmeyi gerektirir. Dionysos, öğretilerinde bedene hakim ruhun aktive edilmesini ve bir binek hayvanı gibi sürülmesini öğütler. Böylece madde illüzyonu altında yatan birlik ve tanrısal coşku, bütünlüğe ulaşmayı sağlar. Mengüşoğlu’nun sözleriyle, bedeni aşan “böyle bir varlık, hayatın, organik olan her şeyin bağlılığından, baskısından kurtulmuş, bağımsız, özgür bir varlık olmuştur; artık bedeninin sınırlarına bağlı kalmayacaktır”(Mengüşoğlu, 1971). Nietzsche bu durumu principium individuationis ilkesinin yıkımı olarak adlandırır. Ona göre birey, özne olma konumundan çıkarak “genel insanlığın, hatta genel doğal yaşamın ortaya çıkardığı güç karşısında tamamen kaybolur (Nietzsche, 2005).

Dionysos Kültüründe “Kadın”ın İzdüşümü

Dionysos kültürü, bu kültür içinde sabit kalmış ve doğasını unutmuş olan bu kadınları korosuna alarak onları havarisi yapar. Bu aynı zamanda onları tanrısal doğalarına geri döndürmeye bir davettir. Bu nedenle kadınlar ellerinde meşale taşırlar ve başlarına sarmaşıktan taç yaparlar. “ Jung

bunu şöyle açıklar: ‘Eski Ahit’te büyülü güç yanan çalıda ve Musa’nın çehresinde parlar, İncil’de ise Kutsal Ruh’la birlikte gökyüzünden ateşten diller halinde iner. Herakleitos’ta dünya enerjisi, “hep-yanacak ateş” olarak ortaya çıkar; Persler arasında “hayat ağacı”nın ateşten parıltısı, ilahî inayettir; Stoacılar arasında orijinal sıcaklık, kaderin gücüdür. Yine, ortaçağ efsanesinde gizemli ortam veya hale olarak ortaya çıkar ve azizlerin esrime halinde, yaşadığı kulübelerin damından çıkan alev gibi aniden alevlenir. Azizler hayallerinde bu gücün güneşini, bunun ışığının bolluğunu görürler. Eski görüşe göre ruhun kendisi bu güçtür”(Korucu, 2006). Sarmaşık, Arapça ’da “aşk” demektir. “ Ben” ve “sen”i sararak bir “biz” yapar, bütünleştirir ve tanrısallığa götürür. Bazı mitolojik metinlerde Bakkhaların başlarına “yılan” taktıkları da söylenmektedir. Bu da Jungiye ekolde bilinç-dışının sembolüdür ve dişil bir yapıya sahiptir.

Bakkhalar, ellerinde bir davul ile dağlara çıkarlar. Davul ana tanrıçadan alınmış hediyedir. Koroyu coşturmak ve esrik bilince ulaştırmak için kullanılır. Davulun mitolojilerde ve öğretilerde gizil bir yeri bulunmaktadır. Sümer inancında tanrıça İnanna, Huluppu ağacının form almasına yardımcı olduğu için Gılgamış’a bir davul (pukku) bir de tokmak (mikku) hediye eder. Ritim ve müzik ruhun sınırsız doğasına ulaşmakta önemli bir yer tutar. Şamanın davulu, onu diğer aleme taşıyacak olan araçtır. Kiliselerin ve manastırların çanları da bilinci aktive etmek için kullanılır. Doğa bir ritim ve tını üzerine kuruludur. Bakkhalar dağlarda özgürce koşmanın ve ritim tutmanın esriği ile Dionysos ile bilinç-dışına geçerler. Maddeden kurtulan bilinç ölmeden önce ölüm deneyimi yaşar. Dionysos’a da dithrambos denilmesinin sebebi bundandır.

Tragedyada, Thebai kralı Pentheus'un kadınları yakalayıp zindana atmasında, bekçinin sözlerinde de aynı bilinç-dışı temayı görürüz:

“Onları getirdik ama senin yakalattığın, ellerini kollarını bağlatıp hapse attığın Bakkhalar kendiliklerinden kurtuluverdiler. Tarlaların içinde Bromios (Dionysos) tanrıyı çağırarak ormana kaçtılar. Ayaklarındaki bağlar kendiliğinden çözülüp düştü, sürgülü kapılar insan eli değmeden açıldı.”(Euripides, 2001)

Dionysos, “Bromios” adıyla anılmakla beraber, aynı zamanda ona “liber” de denilmektedir. “O, özgürdür, özgürletiricidir. Üzümün ezilmişliği, kadının ezilmişliğidir. Bu nedenle Dionysos kültü kadınlar tarafından esrikleşen bedenlerinde ritleşir. Tanrısal coşkuyu mahzenlerden çıkarırlar.”(Eldeniz, 2014). Ruh, bir bedene indirgenemediği gibi zincirlere de vurulamaz. Kültür içinde oluşturulmuş tüm hiyerarşik sistemler, ruh ve bedenin ikili yapısını da hiyerarşiye tabii kılmıştır. Pentheus'un Bakkhalar'ı zincirlere vurma talebi bunun simgesel bir tasvirini oluşturur. Ancak salt öz ile bir olmuş olan Bakkhalar, nesnel dünyanın zincirlerini kırarak tekrar özgürlüklerine kavuşurlar. Nietzsche bu durumu şöyle ifade eder:

“Yaşamın sıradan engelleriyle sınırlarının yok edilmesiyle ortaya çıkan Dionizik durumdaki esrime hali, bu durum sırasında geçmişte yaşanmış her şeyin içine girdiği laterjik bir unsur barındırır. Böylelikle unutulmuşluğun bu boşluğu yüzünden olağan ve Dionysos'a özgü gerçekliğin dünyası birbirinden ayrılır. Fakat sıradan gerçeklik tekrar bilinç düzeyine çıktığında, iğrençlik duygusuyla birlikte şöyle algılanır: münzeviye özgü şey, daha yüce bir dünya hali, bu durumların meyvesidir. Düşüncede Dionysos'a özgü olan şey, daha yüce bir dünya düzeni olarak,

basit ve kötü bir dünyayla karşı karşıya getirilir: Yunanlı bu suç ve yazgı dünyasından tamamen kaçmak istemiştir. Ölümden sonraki dünya umuduna kapılmamıştır hiç: onun özlemi daha yükseklerle, tanrıların ötesine uzanmıştır, renkli bir şekilde parlayan tanrılar yansımalarıyla bütünleşmiş, yaşamı yadsımıştır. Esriklikten uyanmanın bilinciyle, her yerde insan olmanın korkunç ve saçma yanlarını görür: bundan tiksinti duyar. Orman tanrılarının bilgeliği o zaman ortaya çıkar.”(Nietzsche, 2005).

Nitekim Pentheus ve annesi için de ölümlü varlıklarının unutulmuşluğu ile ölümsüz ve tanrısal olanı sorgulama söz konusudur. Pentheus, Dionysos'un tanrısal doğasını yansıdığı için bir denge unsuru olarak karşısında “ölüm” belirir. Dionysos, Pentheus' annesinin elleriyle öleceğini söyler. Burada bir yok oluş değil hiçlik teması baş gösterir; çünkü annesi onu dünyaya getiren ve dolayısıyla bedenine sahip olandır. Doğa'da da aynı durum söz konusudur; her şey değişir, dönüşür ancak asla yok olmaz. Ruh ise cezasını “vicdan”dan alır. Bu durum tragedyada şu şekilde açıklanır:“Antistrophe: ‘Hiçbir düşünce, hiçbir eylem eski inançlara karşı gelmemeli. Güç değildir boyun eğmek tanrıların kudretine; zamanın onayladıkları ebedi yasalardır, geleceğin yasası, doğa yasasını kurar.’” (Euripides, 2001).

SONUÇ

Euripides'in “Bakkhalar” oyununu feminist bir açıdan yorumlamak, öncelikle ve çoğunlukla doğa-kültür dikotomisi üzerinden yürütülür. Ele alınan metnin bir-çok mitik unsur barındırması sebebiyle hem psikolojik hem kültürel çıkarımlar yapılabilmektedir. Mitler tekrarlar sayesinde doğadan kültüre ve kültürden kültüre aktarım aracı haline gelirler. Kadın olana dair anlatı da kendini kültür içinde kabul eder. Kültürel olanın

dayanak noktası yoktur. Doğru, bu anlatımda bir konsensüs olarak belirir. Doğru, tarihseldir. Kadın, tarih içinde geleneksel dişil olur. Ancak hiçbir zaman kadının güce sahip olmadığı söylenemez. Kültür içinde kendine yabancılaşmış olan kadının ilahi bir aydınlanmaya ve bir olmaya ihtiyacı vardır. Bu nedenle tek tek kadınlar yoktur; kadın vardır. Ahlaki yargılar ile kültüre ve eril tahakküme zincirlenmiş kadını özgür kılacak şey, ona verilmiş olan edilgin konumu tersine çevirmek ve etkin olmaktır.

Kadın, erkek için her zaman “öteki” olarak kalacaktır; çünkü erkek doğurganlığı ve dolayısıyla dişiliği deneyimleyemez. Bu

aynı zamanda güç olarak görülen yaratımı da anlayamayacağı anlamına gelir. Erkeğin karşısında konumlanması kadını bir “hareket ettirici” olarak karşımıza çıkarır. Bilgi ağacı, ahlaki çatışmanın ve cinsel kimliğin ortaya çıktığı imgedir. Bundan sıyrılmaya da bir tür “maniac” ile olacaktır. Anaerik bir geleneğe sahip olan Şamanlar bunu ağaçtan ve ceylan derisinden yapılmış davullarla esriyerek gerçekleştirirler. Nitekim tragedyada da bir davul ve tokmak imgesi olduğunu görürüz. Ruhsal olana ait olan ritim aynı zamanda kadına verilmiştir. Bu nedenle dinlerde ortak tema birleşme ilkesi etrafında şekillenir.

KAYNAKLAR

Atahan, D., Aşkın, Z. (2017). Platon ve Heidegger’de Aletheia ve Sanat Yapıtı İlişkisi. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 2, 51-68.

Eldeniz, C. (2014). Euripides’in “Bakkhalar” (Βάκχαι)’ı Üzerine. *Düşünüyorum - Anadolu Aydınlanma Vakfı Sosyal ve Kültürel Bülteni*, 50, 9-11. Erişim Adresi

<http://www.dusunuyorumdergisi.com/euripidesin-bakkhalar-i-uzerine/>

Euripides. (2001). Bakkhalar (Çev: G. Dilmen). İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.

Korucu, A.A. (2006). “Richard Haggard’ın Romanlarına Arketipsel Bir Yaklaşım: She, Ayesha: The Return of She: Wisdom’s Daughter ve She and

Allan” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuçuradi, İ. (1966). Max Sheler ve F. Nietzsche’de Trajik Olan. İstanbul: Yankı Yayınları.

Mengüşoğlu, T. (1971). Felsefi Anthropologi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1612.

Nietzsche, F. (2005). Yunan Tragedyası Üzerine İki Konferans (Çev: M. Kahraman). İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche, F. (2010). Dionysos Dithrambosları (Çev: M. Batmankaya). İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche, F. (2010). Tragedyanın Doğuşu (Çev: M. Tüzel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Peters, F. (2004). Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü (Çev: H. Hünler). İstanbul: Paradigma Yayınları.